
УДК: 070.13(497.11)"1912/1915"	Језик рада: Српски
351.751.5(497.11)"1912/1915"	Примљен: 01. 09. 2022.
070БУДУЋНОСТ"1912/1915"	Прихваћен: 03. 11. 2022.
070РАДНИЧКЕ НОВИНЕ"1912/1915"	Тип рада: Оригинални научни рад
COBISS.SR-ID 112500233	
DOI број: 10.5937/vig2202080P	

Др Ненад Ж. Петровић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд, Република Србија
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

„РАДНИЧКЕ НОВИНЕ” И „БУДУЋНОСТ” 1912–1915. ГОДИНЕ (ПОГЛЕД НА РАТНУ ЦЕНЗУРУ)

АПСТРАКТ: *Тема овог чланка је цензурисање два опозициона социјалдемократска листа: Радничке новине и Будућност током четири године балканских ратова и Светског рата. Наводе се примери цензурисања изостављањем делова или целих текстова, након чега су остајале белине као траг интервенција. Такође, покушано је да се објасне мотиви за примену цензуре над ова два гласила и укаже на примере када цензура није интервенисала. Чланак представља покушај сагледавања проблема слободе штампе у условима ратног стања. Наведене су најзначајније интервенције цензора које су се тицале војске, као и примери када се није интервенисао, што се може видети у доступним текстовима у веома оштећеним комплетима Радничких новина и Будућности у Народној библиотеци Србије. Треба напоменути да су Радничке новине из 1914–1915. године, у оквиру пројекта Велики рат, дигитализоване и могу се наћи на сајту Народне библиотеке Србије, али то није случај са листом Будућност. Стога је, као важна допуна, служило истраживање Сергија Димитријевића који је пре 40 година, приређујући Сабрана дела Душана Поповића, имао увид у комплетнија годишта.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *превентивна цензура, слобода штампе, војска, рат, социјалдемократија*

Увод

Надзор над штампом је тема којом се вреди бавити јер нуди одговоре на питање: шта је у одређеном политичком систему могло да смета и да буде оглашено за неприхватљиво. У сваком поретку, ма колико он себе приказивао као слободан, увек постоје извесне црвене линије. Цензура као феномен прати штампану реч од тренутка појаве штампарских машина, али и у ранијим временима док су књиге биле преписиване. Историја новинарства је неодвојиво повезана са цензуром и борбом за слободу штампе и слободу изражавања друштвенополитичких идеја. Међутим, слобода изражавања је двосекли мач, јер писана и јавна реч могла је, и може, да распростире пропаганду, мржњу, припрема ратове и оправдава разне друштвене неправде и угњетавања. Штампа је од постанка свуда била политички обојена, па кроз њу можемо пратити и друштвена груписања и борбе.¹

Радничке новине су покренуте и кратко су излазиле 1897. године. Од 1901. Излазиле су редовно са два већа прекида: од 14. марта до 13. јуна 1903, као и на почетку Светског рата. Биле су централни орган Српске социјалдемократске партије (ССДП), основане 1903. године. У доратном периоду ова странка и њени листови долазили су у повремене сукобе са војском.² Сходно својој идеологији, ССДП је критиковала појаве милитаризма и наоружавање, противила се националној

¹ Од литературе која се бави штампом, новинарством и цензуром наведено је: Мајкл Скамел, „Цензура и њена историја”, *Књижевна критика*, 3-4, (Београд: 1990), 47-63; Ђуро Шушњић, *Рибари људских душа. Идеје манипулације и манипулације идејама*, (Београд: Младост, 1976); Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, (Београд: Историјски институт, Просвета, 1984); Сергије Димитријевић, *Библиографија социјалистичког и радничког покрета у Србији са освртом на околне крајеве наше земље*, (Београд: 1953); Радослав Перовић, *Прилог библиографији српског радничког покрета (до 1919.)*, (Београд: Рад, 1957); Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, (Београд: Просвета, 1966); Душан Поповић, *За слободу штампе*, (Београд: 1911); Један Новинар (Стојан М. Протић), *Наше социјалисте и слободна штампа*, (Београд: 1911); Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893-1903*, (Београд: Историјски архив Београда, 1973); Михаило Бјелица, *Хроника Српског новинарског удружења 1881-1941*, (Београд: Удружење новинара Србије, Југословенски институт за новинарство, 1988); Михаило Бјелица, *Велике битке за слободу штампе*, Београд-Титоград: Народна књига, Универзитетска ријеч, 1985); Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура. Слобода штампе у Србији 1870-1914. године*, (Земун: МостАрт, 2016).

² Триша Кацлеровић, *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*, (Београд: Народни универзитет, 1951); Ненад Ж. Петровић, „Политички сукоби војске и цивила у Краљевини Србији до 1912. године (примери за друштвену историју)”, *Политичка ревија*, 2, (2021), 327-347.

(спољној) политици владајућих кругова која је тежила да ратовима прошири границе Србије и обухвати њима преостале Србе на Балкану и у Средњој Европи. У томе су видели буржоаску ненародну политику хегемонизма и наметања воље другим народима. Њихове концепције решења националног питања полазиле су од заједништва Балкана и ослањале су се на заједничку борбу народа, а не на комбинације влада и династија. Налазиле су исходиште у идејама Светозара Марковића изнетим још 1872. године у *Србији на Истоку*. Социјалдемократи су се залагали за балканску федерацију република којом би се, по њиховом уверењу, уједно решило и национално и социјално питање.

Радничке новине и цензура 1912–1914. године

Према устаљеној пракси, која је постојала и пре Мајског преврата, новине и друге публикације могле су бити забрањене у три случаја: увреде краља и краљевског дома (што је била и најчешћа мотивација заплена); увреде страних владалаца и њихових домова; позивања грађана на оружје. Ови разлози су задржани у *Закону о штампи*, донетом 12. јануара 1904. године, који је са мањим измена важио у периоду који се разматра у чланку.³

Радничке новине биле су током 1912. године до избијања рата полицијски заплењене три пута и то због увреде краља Петра: број 23 због уводника „Наш парламентаризам”; број 31 због уводника „Ко су фузионаши” и број 63 због уводника „Какви су самосталци”.⁴ Подигнут је велики број тужби против одговорног уредника Душана Пешића.⁵ Почетком октобра 1912. године почео је рат. Уочљиво је да нема заплена листова крајем те године, што потврђује претпоставку о јачању аутоцензуре и страховима новинара и друштвених делатника да се сукобе са влашћу по било којем питању. Оптужења против уредника поново почињу у време примирја на фронтима између

³ Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура*, 223-234 (аутор анализира стање штампе после Мајског преврата и упоређује нови закон са претходним).

⁴ Државни архив Србије (ДАС), Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење (МУД-П), 1912, ф. 4, бр. 104 (заплена броја 23 одобрена је од Првостепеног суда); ф. 4, бр. 109 (заплена броја 31 није потврђена од суда); ф. 11, бр. 122 (заплена броја 63 одобрена је од ПС).

⁵ Историјски архив Београда (ИАБ), Првостепени суд (ПС), подаци из уписа у регистарске књиге ПС за 1912. годину. Треба напоменути да је пракса свих новина у оно време била да се на месту одговорног уредника налазе особе које нису имале никаквог удела у уређивању листа већ су служиле да у случају покретања поступка преузимају кривицу на себе. То се дешавало када је писац неког инкриминисаног чланка био непотписан (што је и био најчешћи случај) и када редакција није хтела да открије његов идентитет.

два рата. Тако је Љубомир Марјановић, кројачки радник, одговорни уредник *Радничких новина* био оптужен због непотписаног текста „Војничко следовање и официри“, објављеног у броју 96 од 25. маја 1913. године. Инкриминисан је пасус: „Опште је позната ствар да многа господа официри војничка следовања клот за себе задржавају. Али се они нису зауставили само на томе, већ свој делокруг отмице и плачке проширују у свима правцима... Тек што је то изрекао а сабља му се већ опружи два пута преко леђа за непослушност.”⁶

Листови грађанских партија, као и булеварска штампа, позивали су Владу на непопуштање захтевима Бугарске за деобом територије у Македонији према савезничком споразуму од пре рата. *Радничке новине* су једине апеловале на обострано попуштање и демобилизацију. Због оваквих написа биле су кажњаване, што показује пресуда Првостепеног суда против одговорног уредника Љубе Марјановића. Он је 13. децембра 1913. године првостепено осуђен на 300 динара новчане казне. Државни тужилац је инкриминисао као увреду Владе део реченице из броја 20 *Радничких новина* из текста „Још се шаље”: „И управљачи Србије, који коцкарски располажу са животима свога народа, и шаљу тамо трупе.”⁷ Велика је штета што *Радничке новине* за 1913. годину због оштећености нису доступне за истраживаче. Међутим, и из овако истргнутог цитата види се да је поменути текст осуђивао непопустљивост српске владе и официрског кора у погледу поделе Македоније, као и због слања појачања пред нови рат.

У том варљивом међувремену, по завршетку заједничких ратних операција против Отоманске империје и избијања међусавезничког рата, Штаб Треће армије обратио се Врховној команди дописом, 10. јуна 1913. године из Велеса, достављајући примерак *Радничких новина* број 107 од 8. јуна. Акт је потписао командант ђенерал Божидар Јанковић, а у њему се износи: „...тај орган српске социјалдемократске партије публикује врло оштре написе против војске и напада на њен старешински кадар, тенденциозно, у циљу стварања незадовољства у редовима војске, износећи неистине о приликама у њој, и вршећи на тај начин у овако озбиљним приликама једно издајство према отаџбини. Како сам извештен да се тај лист у доста знатном броју растура и чита међу војницима на војишту, те овакве његове публикације могу бити од врло штетног утицаја по војнички дух, ред, морал и дисциплину у војсци, то част ми је молити Вр-

⁶ ИАБ, ПС, 6-62-1914. Суд је 13. новембра 1913. године донео решење о одустајању од даљег гоњења оптуженог.

⁷ Исто, инв. бр. 1037, упис у регистарску књигу ПС за 1913. годину, под Љуба Марјановић.

ховну Команду за дејство да се шиљање, продаја и растурање тога листа у ново – ослобођеним крајевима што пре сасвим забрани и онемогући.”⁸ Полицијско одељење Штаба Врховне команде је, 17/30. јуна 1913. године, (у дану када је бугарска армија кренула у напад на Брегалници и другим секторима) упутила захтев министру унутрашњих дела да донесе одговарајућу наредбу, на шта је он, депешом 6427 од 20. јуна, одговорио потврдно, а истога дана је другом депешом обавестио министра грађевина да нареди поштанским и железничким органима да не транспортују ове новине у „ново-заузете” крајеве. По престанку ратних операција и потписивању Букурештанског мира, министар унутрашњих дела је опозвао одлуку из јуна и одобрио слободну дистрибуцију листа.⁹

Као „издајнички” били су означени текстови: „Батинање војника”, „На белом хлебу”, „Милитаризам и народна привреда” и „Лесковачки јади”. Чланци су непотписани, осим трећег који је био превод са немачког и није се непосредно тицао Србије, нити рата који се водио. У уводнику „Батинање војника” говорило се о појави која није била нова нити непозната. Официри и подофицири су тукли редове. Писац наводи како су војници приметили да су, док су трајале ратне операције, официри били „меки као памук”. Али, чим су борбе престале све се изменило. „Више нас не зову: браћо!, већ нас обасипају најпоганијим псовкама. Више никакве нежности према нама, већ нас почеше душмански тући и батинати... /.../ Да, овога су рата војници батинани преко сваке мере много. Поједини официри су били у толикој мери подивљали, да су просто пребијали људе ни криве ни дужне. За најмању ситницу њима је, као попиту чашицу ракије, тако лако било повалити човека и одвалити му батине! /.../ Сви су листови о томе извештавани, али су сви и ћутали. Буржоазија је допустила да премлаћују оне које она назива херојима и који су јој освојили толике територије. Само Радничке Новине нису ћутале. Оне су, једине, од прве појаве батинања непрестано писале противу тога дивљаштва, и нису ни једну прилику пропустиле а да не подигну свој глас у заштиту тога јадног света. Све су партије извештаване о батинању војника. Присталице њихове тражиле су заштите од њих. Али су оне ћутале јер су одобравале солдатески да њихове бираче мрцваре. Само је Социјалдемократска Партија уложила свој протест, уложила га у Народној Скупштини одмах прве седнице кад је она после дуге паузе сазвана.”

⁸ ДАС, МУД-П, 1913, ф. 11, бр. 146 (уз допис је приложен примерак листа са обележеним текстовима).

⁹ Исто (акти Врховне команде и Министарства унутрашњих дела).

Други чланак са насловне стране под насловом „На белом хлебу” описивао је напето стање на фронту у ишчекивању да се реши међусавезнички спор: „Стотине хиљада људи, наоружани до зуба, на позицијама и око утврђења, стоје сконцентрисани једни према другима, готови да на прву заповест јурну безумно у страшну крваву трагедију. /.../ У свему ономе што се данас на Балкану догађа они не виде ни смисла ни разлога, не налазе никаквога оправдања, и у неком чуду и страху, уз неме али ипак изразите протесте осећања, они живе од данас до сутра, не знајући шта носи дан а шта ноћ. У том психолошком стању које убија свест, мрачи разум и спутава иницијативу они личе на бродоломнике који губе наду, на оне који су осуђени да буду на белом хлебу. Па ипак интервенцијом рускога цара, иза које свакако стоје и остале велике силе, не уништава се свака нада на мир, ма да она никако не значи да ће се лако и брзо моћи решити 'савезнички' спор. Жалосно је, до душе, полагати утеху за васпостављање мира на оне који су нас дражили на сукобе и ратове и који нам не дају да слободно дишемо, али је тај факат данас, после лудо-упорнога и непомирљивог држања српске и бугарске владе, постао једини излаз да се криза ликвидира на основи коју принципијелно усваја национална политика балканских буржоазија, не основи која одговара бићу те политике. /.../ Зашто се онда одбија демобилизација, када је она и нужна и потребна. Спор се има и иначе да реши у Петрограду, зашто онда држати толики свет под оружјем? /.../ Да се ипак не мисли да је рат неизбежан? Да се не мисли да ће пресуда бити немоћна и недовољна да реши спор? Или се и тиме спроводи коцкарска тактика да се пресијом изнуди признање свога супарника? /.../ Маса таквих питања намеће се јер опасност се гомила, критичност ситуације расте у колико се дуже буду држале војске у пуном мобилном стању дуж демаркационих линија спорних области.”

Текст „Лесковачки јади” описивао је тешко стање радничких породица у Лесковцу чији су чланови мобилисани у рат. „У фабрици штофа Илића, Теокаревића и Петровића врши се ординарна пљачка и прети се свакоме да гласа не сме пустити: ко неће да ради за 'надницу' коју сами фабриканти одрежу, ставља му се у изглед да ће бити испраћен у команду! /.../ Благо лоповима у овом благословеном лоповском добу! /.../ Ето, на пример, фабрика штофа држи раднике и раднице на раду преко 10 сати, држи децу и женске на ноћном раду, не даје недељни одмор. У недељу, на први дан Духова, фабрика је свирала и радила као и сваки у Бога други дан! Привредни инспектори крцкају платицу и пуштају фабрикантима да тлаче радну снагу. Заувар (на корист – Н. П.) ће инспекторима бити што ће од фабриканата добити по који пар одела. Ћелепирска је ово земља!”

Постоји један раритет у вези *Радничких новина* из овог ратног годишта и штета је да документа нису сачувана. Наиме, Управа града Београда је известила МУД да је лист, у броју 121 од 25 јуна 1913. године, под насловом „Војнички лешеви” објавио кретање пешадијских пукова. Не наводи се да ли је лист због тога заплешен већ се тражило одобрење за предузимање кривичних мера према одговорнима. Значајно је да у рубрици „Решења” *није ништа уписано*.¹⁰

Ратови су завршени, потписан је уговор у Букурешту, угушен је и упад Албанаца преко новостворене границе између Србије и Албаније и ушло се у нову 1914. годину. До избијања Светског рата пронашли смо још неколико заплена *Радничких новина*: бројеви 96/25. и 97/26. из априла, као и 128/3. из јуна 1914. године. Управа града запленила је и броја 96 због уводника „Официрска буна”. То је био коментар ескалирајућег сукоба цивилних и војних власти, заправо Пашићеве владе са мајским завереницима. О потмулој борби која је у пролеће 1914. године могла довести до новог пуча писале су *Радничке новине* у више наврата, демаскирајући је као сукоб две конкурентске струје унутар истог режима и исте политике. Према полицијском решењу о заплени броја 96, орган ССДП овако је коментарисао сукоб, што је уједно била и инкриминација кривичног дела: „За време ратова нарочито сваки паметан човек, а још пре демократа, морао се згранути на ово нечувено, бестидно и лажно рекламирање једног дечка, који се у тактици и стратегији не разуме, може бити, ни колико један каплар а од кога је међутим, направљен Александар Маћедонски Но 2 – или, ако бисмо узели начин нумерисања који важи за берберске машине, онда Александар Маћедонски Но 0, пошто је оштрији чак и од оног старинског... Могу парламентарни укротитељи буржоазије дресирати краљевског тигра и његове младунце колико год хоће, младунче ће ипак, ма колико припитомљено изгледало, искезити своје официрске зубе чим му се укаже прва згодна прилика!...” У наведеним реченицама полиција је видела увреду краља и престолонаследника. Првостепени суд је, пресудом број 17752 од 26. априла, меру заплене потврдио „јер су употребљени изрази непристојни и увредљиви”. Министар полиције издао је одобрење да се због увреда нанетих краљу Петру и престолонаследнику Александру може повести поступак против одговорног уредника Љубе Марјановића.¹¹

¹⁰ ДАС, МУД-П, 1913, Деловодни протокол, бр. 6590/25. јун. Највероватније је да у чланку ништа важно није откривено о кретању војске, те тако нису предузете мере против одговорног уредника.

¹¹ ДАС, МУД-П, 1914, ф. 16, бр. 86 (акт о заплени и одобрење министра); ф. 26, бр. 100 (препис судског решења, распис свим полицијским властима и Главној пошти у Београду да спречи растурање тиража, реверс Кварта Врачарског за узапћених 520 примерака броја 96, као и 450 примерака броја 97, два рапорта писара Кварта Врачарског о томе како је извршио пленидбу у штампарији и редакцији листа).

Радничке новине и Будућност од избијања рата до повлачења из Србије (1914–1915)

Последњи број *Радничких новина* који је изашао у Београду био је 164. од 15/28. јула, на сам дан објаве рата. Редакција је пресељена у Ниш, где су били евакуисани Влада и Скупштина. Први број који је штампан у Нишу био је 165. од 23. јула/5. августа 1914. године. Лист је, сходно новим прописима, био подвргнут превентивној цензури која је у начелу важила за све листове. Превентивна цензура која обавезује редакцију да пре изласка публикације отисак однесу цензору уведена је *противуставно*. Наиме, Устав донет 5/18. јуна 1903. године, после извршеног пуча, *изричито је забрањивао превентивну цензуру и није предвидео никакав изузетак у том погледу чак ни у време рата!* Тако је члан 22, став 3 и 4, прописао: „Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растуривање списа и новина. За издавање новина није потребно претходно одобрење власти.” У истом члану прописивало се да се новине и друге публикације могу забранити, али накнадно после изласка, само у три случаја: увреде краља и краљевског дома; увреде страних владалаца и њихових домова; позивања грађана на оружје. Закону је остављено да пропише детаљан поступак.¹² Влада је на тај начин вратила превентивну цензуру која је постојала пре доношења Закона о штампи 1881. године.¹³ Треба напоменути да Влада није суспендовала важење Устава, он је и током рата формално остао на снази. Према тврђењу Душана Поповића, секретара ССДП-а и главног уредника *Радничких новина*, превентивну цензуру је указом увео министар унутрашњих дела Стојан Протић 12/25. јула 1914. године, дакле на дан када је проглашена општа мобилизација.¹⁴ У сачуваним бројевима службених *Српских новина* не постоји одштампан акт о увођењу превентивне цен-

¹² Душан Мрђеновић, *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, (Београд: Нова књига, 1988), 109; „Закон о штампи од 12. јануара 1904. године”, *Зборник закона и уредаба*, 59, Београд 1906, 20-39. Иста ствар је била у Бугарској. „Трновски устав” из 1879. године није предвиђао превентивну цензуру ни у ком случају, а она је уведена уредбом Министарског савета 14. септембра 1915. године. (Николай Проданов, „Военната цензура и националната сигурност на Бугарија (1879-крај на 40-те години на XX в.). Основни аспекти”, *Сборник. Межнародна конференција 90 години Балканска војна, Кърджали 2002*, 122-140, податак са стр. 125.)

¹³ О овом закону в. Ненад Ж. Петровић, *Добра стара цензура*, 74-77.

¹⁴ О томе Поповић сатирички пише: „Свето писмо под маказама наших цензора”, *РАДНИЧКЕ НОВИНЕ*, 80, Ниш 21. март 1915. (Према Душан Поповић, *Сабрана дела*, 3, (Београд: Рад, 1985), 184. (Број није сачуван у НБС.)

зуре. Међутим, о тој одлуци, броју и датуму када је донета, посредно се сазнаје на основу чињенице да је, на предлог министра унутрашњих дела, Влада одлучила да допуни своју одлуку НП Бр. 708 од 9. августа 1914. године, те да осим полицијског цензора постави и војног као стручног за преглед текстова који се тичу војске. У допуни одлуке о цензури наводи се да њу према домаћој штампи спроводи месно надлежна полицијска власт. Придодате војне цензоре постављаће за подручје војних операција Врховна команда, а за позадину Министарство војно.¹⁵ То је значило поштрвавање цензуре, до чега долази пред очекивану непријатељску офанзиву.

Одмах по објави рата, у Нишу је 18/31. јула 1914. године одржана седница Народне скупштине на којој су изгласани ратни кредити, чиме је Влада добила подршку за своју политику. Једини посланик који је био дисонантан у општем одобравању политици коју су водили радикали био је Драгиша Лапчевић.¹⁶ Двојица социјалдемократских посланика нису гласали ни за *Нишку декларацију* која је прокламовала ратне циљеве Србије. И на каснијим заседањима Скупштине, све до повлачења из земље, Драгиша Лапчевић и Трифун Триша Кацлеровић захтевали су неодложну обуставу рата, што би подразумевало потписивање мира са Централним силама и стварање балканске федерације од неутралних Србије, Бугарске и Румуније које би се заједно одупрле великим силама и сачувале мир.¹⁷ Јасно је било да су овакви апели у тадашњим околностима подразумевали драстичну промену политике и одустајање од националних циљева, што је било нереално очекивати.

¹⁵ „Објава”, СРПСКЕ НОВИНЕ, 214 Ниш 5. август 1915, 1. (Одлука Министарства унутрашњих дела – полицијског одељења од 30. јула 1915. године.) Поповић иронично коментарише ову одлуку чланком „Судбина штампе у Србији”, БУДУЋНОСТ, 4, Ниш 6. август 1915, 1, где каже: „Као што видите, необично поштовање ужива данас штампа у Србији. Прво су је регулисали Уставом. После законом. Затим уредбом. После правилником. А данас објавом, којом обично траже мангуп коње.”

¹⁶ Говор Лапчевића: Драгиша Лапчевић, *Рат и српска социјална демократија* (репринт издања из 1925. године), (Београд: Слово љубве, 1979), 123-128.

¹⁷ Балканска федерација била је тема више антиратних митинга и апела које су упутиле социјалдемократе. Цензура је забрањивала информисање јавности о њима. Тако је забранила целу брошуру *За Балканску федерацију*, у којој су били говори представника српске, румунске и бугарске социјалдемократије („тесних”), одржани на скупу у Софији 22. фебруара/7. марта 1915. године. У име ССДП-а на митингу је говорио Драгиша Лапчевић. Такође је забрањено објављивање *Манифеста радничкој класи и народима на Балкану* који су потписали социјалдемократи Румуније, Србије, Бугарске („тесних”) и Грчке. Текст је требало да буде публикован у *Радничким Новинама* број 170 од 24. јуна 1915. Овај број није сачуван у НБС, а податке о цензурисању даје Сергије Димитријевић, приређивач *Сабраних дела* Душана Поповића. (Д. Поповић, н.д., 3, 176-177; 306-311.)

Због свега наведеног није неочекивано што су листови ССДП-а били на мети режима. До првог обустављања листа дошло је већ 28. јула/10. августа 1914. године, када је полиција упала у штампарију и растурила припремљени слог, а штампару забранила да га даље штампа. Народни посланик Драгиша Лапчевић писао је из Ниша, 2/15. августа 1914. године, Димитрију Туцовићу (тада на фронту), обавештавајући га о политичкој ситуацији у Европи и Србији, па између осталог каже: „*Радничке новине* су насилно забрањене: штампарима је наређено да их не смеју штампати.”¹⁸

Тираж листа је растао упркос притисцима, па је у јулу удвостручен са две на четири хиљаде примерака. После забране излажења, окружни начелник у Нишу је позвао издаваче *Радничких новина* и саопштио им, у име Владе, услове под којима ће допустити обнову излажења листа: да не пишу против рата, да не пишу о кретању и распореду војске, да не износе ништа о војсци, да поново формално пријаве покретање листа, те да пре изласка сваког броја примерак однесу цензору на одобрење. Тада је руководство ССДП-а проценило да су предложени услови такви да би њихово прихватање значило губитак политичке оријентације листа, па их је одбацило.¹⁹ У Београду је, 6/19. октобра 1914. године, одржана седница чланова Главне партијске управе ССДП-а и других истакнутих социјалиста на којој је одлучено да се обнови излажење *Радничких новина*. Народни посланик Драгиша Лапчевић је, два дана касније, упутио писма окружном начелнику у Нишу и министру унутрашњих дела с питањем да ли је могуће обновити излажење листа. Добивши повољан одговор Лапчевић је обавестио Душана Поповића да се врати у Ниш и преузме редакцију. Прекид излажења је потрајао до изласка броја 170, 21. октобра/3. новембра 1914. године. Када је лист поново покренут, као његов власник и одговорни уредник потписивао се народни посланик Драгиша Лапчевић, док је новине стварно водио Душан Поповић.²⁰ *Радничке новине* биле су угушене забраном дистрибуције у највећем делу Србије, тако да је последњи број 190 изашао 14/27. јула 1915. године.²¹ Међутим, Душан Поповић је већ 3/16. августа покренуо лист *Будућност*, који је под новим именом

¹⁸ Димитрије Туцовић, *Преписка*, (Титово Ужице: Димитрије Туцовић, 1974), 301.

¹⁹ Властимир Лапчевић, Тома Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, (Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979), нап. 2, стр. 19-20 (подаци из сећања Драгише Лапчевића). Д. Поповић, н.д., 3, 854 (коментар приређивача Сергија Димитријевића).

²⁰ В. Лапчевић, Т. Миленковић, н.д., нап. 1, стр. 34. Д. Поповић, н.д., 3, 856 (коментар приређивача).

²¹ Д. Поповић, н.д., 3, стр. 5 (коментар приређивача); стр. 321-325 (текст Душана Поповића „Атентат на Радничке новине”, *Радничке новине*, 190, 14. јул 1915.)

заменио *Радничке новине*. Лист је излазио у Нишу до свог последњег броја 67 од 8/21. октобра 1915. године, када је већ наступила општа офанзива на Србију и почело повлачење.

*

Избијањем рата, *Радничке новине* и каснија *Будућност* нису отупиле своју опозициону оштрицу и темељно неслагање са унутрашњом и спољном политиком Владе. Указаћемо на најинтересантније написе који би се могли окарактерисати као чланци против војске, неких њених поступака и појединих њених личности који су били оштећени цензуром у већој или мањој мери или су, напротив, пример да их је цензура из неких разлога пропустила.

У *Радничким новинама* број 225 од 18. децембра 1914. године, на насловној страни појавио се први део текста „Наредба бр. 8676. Милитаристичка демократија”. Чланак се бавио наредбом којом је регент Александар Карађорђевић изједначио у грађанским правима становнике „нових крајева” (Македоније, Косова и Санџака). Анонимни аутор се питао како је официрска клика која је, у споразуму са радикалима, две године одржавала један бруталан полицијски режим наједном променила став и дошла до закључка да су људи у тим крајевима зрели за демократију?! Званично објашњење било је да су се војници са тих простора храбро борили, онако као и Срби из прекумановске Србије па их зато награђују. Аутор сумња да је толики заокрет у политици могуће протумачити само тиме и најављује своје објашњење у броју који је излазио сутрадан. Међутим, тај 226. број *Радничких новина*, од 19. децембра, претрпео је озбиљно цензорско сакаћење. Осим наслова „Наредба бр. 8676. Прави разлог” *цео текст на два и по ступца је избрисан*.

Један од Поповићевих текстова из сатиричне рубрике *На брзу руку*, који се бавио ситуацијом у војсци, био је испресецан белинама – укупно двадесет седам и по брисаних редова.²² Прилог се на црнохуморан начин бавио устаљеном праксом да официри и подофицири туку и на друге начине малтретирају војнике, па их чак и убијају, а за то не добијају заслужену казну: „Један поручник у Пироту испребијао је једног војника. Осудио га је на 145 батина, од којих му је сопствено опалио 25. Ту ствар треба већ једном регулисати. Треба већ једанпут да се зна колико батина сваки чин има право да оцепи нижем од себе и колико потчињених сваки официр може сербез убити. Овако, уноси се грдна пометња и забуна у војску, па неки бију и убијају више него што би им припало по чину. Кад бих био законодавац, ја бих ту ствар

²² „Нов закон о официрима”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 85, Ниш 28. март 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 506-507. Број није сачуван у НБС.)

овако удесио; /Цензура је брисала 1,5 ред/ I. Нижи чиновни /Цензура је брисала 12 редова/ II. Виши чиновни. Мајор има право да убије једног војника. То се већ унеколико и практикује: мајор Вемић, на пример. Додуше, кажу да је под кнезом Милошем било много боље: тада је сваки Србин имао право да убије три Циганина а да за то не одговара. Али, ако се има на уму да један Србин вреди бар три Циганина, онда мислим да је довољно за једног мајора да може убити једног српског војника. /Цензура је брисала 14 редова/”²³

Први текст у 1915. години у којем се појављују белине је један из низа о афери са опанцима које је из Румуније за потребе војске увезла фирма браће Владе и Сотира Илића из Лесковца. О пословању текстилне фабрике „Илић” у Лесковцу и о нељудским условима у којима су радила и деца од шест година писале су *Радничке новине* уочи избијања рата.²⁴ Тада је у Лесковцу избио штрајк радника који је полиција угушила. Наиме, компанија „Илић” увезла је из Румуније опанке који су се распадали после само неколико дана ношења. О томе је Скупштина била обавештена интерпелацијом социјалистичких посланика, па је формиран и одбор за испитивање. Из текста који је написао Душан Поповић под насловом „Нечувена дрскост” цензура је избацила укупно 39 словних места.²⁵ У низу чланака о афери са увозом неисправних опанака не осуђују се само лиферанти браћа Илић већ и војска која је

²³ Поповић овде користи хиперболу, јер никада није било допуштено да Србин убије три Циганина без казне, чак ни у време књаза Милоша. Мајор Велимир Вемић, припадник Црне руке, претукао је пре рата на смрт једног војника и за то није добио казну. Радничке новине су и раније писале о пракси иживљавања над војницима. Тако је објављено писмо Радивоја С. Петровића, типографског радника, који је из Земуна писао какав терор врше поименце наведени официри и подофицири, због чега је одлучио да дезертира. /„Из војске (Јаук једнога војнога бегунца)”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 165, Београд 29. јул 1911, 1-2. О малтретирању припадника назаренске вере који су одбијали ношење оружја такође има доста података. Народни посланици Кацлеровић и Лапчевић интерпелирали су у Скупштини поводом мучења земљорадника Богомира Живковића из околине Алексинца, који је позван на војну вежбу 1913. године и одбио да прими оружје. Командант га је мучио усијаном жицом, читава ноћ га је држао обешеног за руке на дрвету, повремено га поливајући леденом водом и тукући га мотком. Коначно га је одвезао са дрвета, али му је завезао руке на леђима и окачио му две пушке на рамена, натеравши га да тако читав дан хода по кругу логора. („Страдање једног нововерца у војсци”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 63, Београд 14. март 1914, 2. О овој теми пише Ненад Ж. Петровић, „Хришћанска заједница назарена у Србији до 1914. године и проблем цивилног служења војске”, *Религија и толеранција*, 30, (2018), 205-221./

²⁴ „Мали мученици из лесковачких фабрика”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 104, Београд 5. мај 1914, 1. /Уз текст је дата фотографија гомиле деце јадног изгледа која су радила и по дванаест часова дневно у лесковачким фабрикама./

²⁵ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 57, Ниш 26. фебруар 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 137-139. Број није сачуван у НБС.)

прихватила овакву испоруку. Писало се да војска стоји на услузи истим шпекулантима и профитерима, чак и када су после много јавних прозивки и изнетих доказа стављени под истрагу, а скупштинска анкетна комисија обелоданила њихова непочинства.²⁶

У једном од последњих бројева *Радничких новина* брисан је цео текст који је носио наслов „Из дана у дан”.²⁷ После тога убрзо је дошло до потпуног гашења листа. Наиме, Влада је забранила дистрибуцију *Радничких новина* у већем делу Србије. Најпре га је забранила у Македонији и на Косову, а затим и на целој војишној зони. Тако је простор *Радничких новина* сужен на Ниш, Лесковац, Врање, Пирот и Сурдулицу. Невоље листа констатују се у последњем броју, у тексту чији је аутор главни уредник Душан Поповић.²⁸ И у овом чланку цензура је на неколико места интервенисала остављајући белине. Поповић је као „убице” листа означио политичаре из Народне радикалне странке (Николу Пашића, Лазара Пачуа, Љубу Јовановића и Марка Ђуричића), Самосталне радикалне странке (Љубу Давидовића и Милорада Драшковића), као и напредњака Војислава Маринковића. Поред њих као кривце је навео министра војног Радомира Бојовића (Радивоја Бојовића – Н.П.) и Врховну команду.

Будућност која је, од августа 1915. године, наследила *Радничке новине*, такође је бивала на удару цензора и то тим више што се ближила непријатељска офанзива. Уводник „Са запетим орозима” у потпуности је брисан.²⁹ Сudeћи по наслову, текст се тицао војних (не)прилика. Како су се уводници обично односили на преглед стања по ратиштима, у текстове брисане из војних разлога могу се убројати они у бројевима 51 и 52 од 22. и 23. септембра, док је из уводника „Под муњама и громовима” у броју 50 од 21. септембра 1915. године избрисано седам редова.³⁰

²⁶ О томе в. отворено писмо упућено са потписом *Уредништво радничких новина*: „Г. Радомиру Бојовићу, министру војном”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 71, Ниш 12. март 1915 (Према Д. Поповић, н.д., 3, 172-173. Број није сачуван у НБС. Погрешно је наведено име министра који се звао Радивоје Бојовић.) У писму се наводи како је војни шофер додељен на услугу Влади Илићу да управља његовим приватним аутомобилом којим се он возика по Нишу.

²⁷ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 186, Ниш 10. јул 1915, 2.

²⁸ „Атентат на Радничке Новине”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 190, Ниш 14. јул 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 321-325. Број недостаје у НБС.)

²⁹ БУДУЋНОСТ, 41, Ниш 12. септембар 1915, 1. Као занимљивост наводимо запис руком, у горњем левом углу где био почетак белог ступца: „Отац купио и до-нео овај број. Да купим друго, вели, празно. Нема шта да се прочита! 13. IX 1915. (потпис нечитак)”.

³⁰ За текст из броја 51 се не зна какав му је био наслов, јер га је обрисала цензура, а текст у броју 52 био је насловљен са „Катастрофа”, из чега постаје јасно да је предвиђао блиски исход непријатељске офанзиве.

*

Постоје примери чланака који су били изузетно оштри према војсци, а пропуштени од цензуре или незнатно цензурисани, као и бројни текстови о Влади и њеном председнику Николи Пашићу, кога Поповић црнохуморно назива „Бизмарк из Зајечара”.³¹ Најзначајнији међу њима су текстови који су улазили у полемику са јаком струјом око завереника и њиховим гласилом *Пијемонт*. *Радничке новине* осуђују преторијанске и антидемократске теорије које су са одмицањем рата добијале на снази, а према којима се војска проглашавала темељем државе, народа и друштва.³² Наиме, овде се радило о настојању Врховне команде да створи, како писац истиче, своју државноправну теорију. Цитирајући чланак из *Пијемонта*, аутор показује да је намера тих кругова била да Врховну команду ставе изнад свих цивилних власти. Према тој теорији, од избијања рата целокупна државна власт је пренета на Врховну команду. О томе се не пише као о нужном и привременом злу већ, са усхићењем, као на пожељно решење. Обарајући се на ове панегирике, Поповић објашњава појаву и њене претње: „Гледиште је јасно: теорија о Врховној команди, или, још боље, *теорија Врховне команде*, није ни најмање двосмислена. Она је формулисана без икакве дипломатске резерве и најмање нејасности: она је исказана са оном наивном бруталношћу која је одлика официрске психологије и официрског језика. Врховна команда сматра да *она* влада, да треба да влада, да мора да влада: она не признаје никакву другу владу поред себе. /.../ И нису то само празне речи у једном листу, у официрском органу; то је, како нам изгледа, израз фактичке ситуације у земљи, нимало претерана формулација онога што постоји.”³³ Значајно је да се орган НРС *Самоуправа* није усуђивала да овако полемише са завереницима пре него што су неутралисани на Солунском процесу 1917. године. Цензурисано је по неколико речи у тексту „Резултати рата”.³⁴ Овај чланак је значајан по томе што непознати аутор користи један са-

³¹ Такви су текстови: „Нешто о данашњем рату”, РН, 57, Ниш 26. фебруар 1915; „Мој други разговор са српским Бизмарком”, РН, 59, Ниш 28. фебруар 1915; „Мој трећи разговор са српским Бизмарком”, РН, 61, Ниш 2. март 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 134-136; 142-144; 150-152. Бројеви нису сачувани у НБС.) У карикатури објављеној на првој страни *Радничких новина* од 7. априла 1915. године, под називом „Успеси Бизмарка из Зајечара” Пашић је приказан као господар смрти који стоји поред гомиле скелета.

³² „Врховна команда”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 100 и 101, Ниш 12. и 13. април 1915. (Према Д. Поповић, н.д., 3, 218-223. У НБС ови бројеви нису сачувани)

³³ Д. Поповић, н.д., 3, 220, подвучено у тексту.

³⁴ РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 180, Ниш 4. јул 1915, 1.

времен термин – *дубока држава*. Он полемише са ставовима изнетим у *Пијемонту*, неформалном гласилу завереника. Аутор осуђује настојања војске која жели створити „јаку државу” и „дубоку државу” у којој би она владала, што би био крај демократије.

Негативно је прокоментарисана и уредба Владе којом је војнодисциплински закон проширен и на цивиле. Наиме, војни закон се односио и на низ категорија цивила: таоце, раднике на војним пословима, продавце животних намирница, *све грађане који у јавност износе прилике и факта којима су били сведоци док су били на војним окупљањима и вежбама*. Непотписани аутор текста се нарочито успротивио пракси узимања талаца,³⁵ јер она кажњава оне који нису извршиоци дела и чини их одговорним за туђе поступке. Примењивање војнодисциплинских одредби на раднике док обављају послове за војску крше се њихова радна права. Запрећено кажњавање цивила пред војнодисциплинским судовима за изношење у јавност онога чему су присуствовали док су били у униформи (мислило се на факте и чињенице који не потпадају под војну тајну већ, на пример, на жалбе и примедбе око поступања официра, на лошу исхрану, протекцију и сл.) представља непримерену репресију. То је већ задирало и у слободу штампе, јер би такви деликти могли да се чине путем средстава јавне комуникације. Аутор истиче да се за кривице учињене путем штампе, као и на јавним зборовима, може судити само пред грађанским, а никако пред војним судовима. Солдатеска нема права да суди цивилима за изнето мишљење о војсци. Оваква уредба очито је донета ради спречавања критике војних власти и њихових представника. Јавност је дужна да буде обавештена о свему што се дешава, што и Устав гарантује – закључио је непознати текстописац.³⁶

Радничке новине су упркос свему наставиле да критички пишу о војсци и по доношењу уредбе о проширењу важења војнодисциплинске уредбе. На пример, прозиван је генерал Кондић за пораз и тешке

³⁵ Није јасно од када је та пракса уведена. Да ли од почетка Светског рата или је, можда, постојала и у ранијим ратовима које је Србија водила? Још мање, какав је био њихов положај и какве су им санкције претиле? У српској правној теорији давно се писало о разним проблемима међународног ратног права. Први је о томе писао професор Глигорије Гершић, „Нешто о ратном праву у опште и о његовој примени у последњим великим ратовима”, РАТНИК, Београд 1881, април, 367-397; мај, 495-522; јун, 613-636. Гершићево мишљење је било да се таоци могу узети као гаранتي за испуњење одређених обавеза окупираног становништва, али да се њихови животи не смеју угрозити: „То би се данас с правом сматрало као противуправно варварство.” (Исто, 622.) Више о овоме в. Ненад Ж. Петровић, „Полемике око међународног ратног права у часопису РАТНИК крајем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2013), 181-199.

³⁶ „Поводом једне уредбе”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 7, Ниш 7. јануар 1915, 1.

губитке на Чеврнтији.³⁷ За погибију шест хиљада војника војни суд га је казнио са само једном годином затвора и то зато да не би изгубио чин (који се губио казном већом од једне године безусловног затвора – Н.П.). „Сад нам је јасно зашто мајор Вемић није издржао ни дана затвора за убиство оног војника. Он би, према овоме Кондићевом делу, имао да убије још петнаест војника и да једног тешко рани, па тек да буде осуђен (на) један дан затвора.“³⁸ Генерал се слободно шетао по Нишу у друштву министра војног. „Рећи ће ми неко: па он ту казну има да издржи после рата! Да – кад га не би предухитрио указ о амнестији којим ће се опростити кривице и казне двојици-тројици редова и десеторици генерала... Правда у Србији је спора али достижна!“³⁹ Сви наведени текстови нису били оштећени цензуром.

Значајан је текст којим се анонимни аутор противи иницијативи већег броја посланика, махом са села, који су Скупштини поднели предлог за повећање плата официрима и да се као „народни дар“ војводи Путнику исплати 250.000 динара у знак захвалности за вођење војске. Аутор резонује да у време рата сви страдају и трпе, читав народ је у невољи, па зашто би се повећавале плате само официрима који су добро плаћени, а још им се ратна служба дупло рачуна у пензијски стаж? Нико осим њих не добија такве олакшице, а сви су мушкарци војни обвезници и у случају рата одлазе у борбу где могу погинути. Влада никога није ослободила измиривања дугова и плаћања пореза, а нису укинуте ни зеленашке камате. Иницијатива је одраз партијског (радикалског) лакејства официрском кору како би војску имали уз себе и обезбедили неограничену власт.⁴⁰

На истом фону је и текст који доноси „ценовник“ којим су исплаћени официри за победе које су војници, а то значи народ, извојевали у биткама:

„Врховна команда у Крагујевцу није седела баш сасвим скрштену руку сад за време ове паузе од пола године. Она је, истина, оставила из руку Стратегију, али је зато узела у руке Рачуницу, и пре неки дан поднела српском народу на исплату овај мали рачун:

Да се плати у готову:

1. За победу на Церу 700.000 динара и један војвода.
2. За победу на Крупњу 600.000 динара.
3. За победу на Суворору 1,700.000 динара, један војвода и 13 генерала.

³⁷ „Тешка казна“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 2, Ниш 2. јануар 1915; „Правда...“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 39, Ниш 8. фебруар 1915. (Исто у Д. Поповић, н.д., 3, 401, 444. Број 39 недостаје у НБС.) О тешком поразу српске војске код Чеврнтије на Сави, 6. септембра 1914. године в. *Војна енциклопедија*, друго издање, 2, (Београд: Војноисторијски институт, 1971), 283.

³⁸ „Тешка казна“, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 2, Ниш 2. јануар 1915.

³⁹ Д. Поповић, н.д., 3, 444.

⁴⁰ „Лакејство“, БУДУЋНОСТ, 6, Ниш 8. август 1915, 1-2.

Наш министар војни нека наплати овај цех.”⁴¹

Присуствујући добротворном концерту у нишком хотелу „Европа”, Поповић се питао зашто се новац на овај начин прикупља искључиво за помоћ сирочадима погинулих официра, а никада и за помоћ породицама погинулих војника? „Отмени и сити слушаоци разилазе се задовољни: подмирили су своју естетичку потребу фином музиком која им је олакшала варење тешке вечере, и одговорили су у исти мах својој патриотској и хришћанској дужности према породицама ратника.”⁴² Ни претходна три текста нису цензурисана.

*

За поређење могу се навести два булеварска листа: *Балкан* (Београд) и *Новости* (Ниш). Као редак пример цензуре према неком другом листу, осим према социјалдемократским гласилима, може се навести пример *Новости*. О томе дознајемо посредно из једног Поповићевог осврта: „Најзад се и код `Новости` пробудила као нека демократска и револуционарна чувства. Пошто им је цензура збрисала цео један чланак, оне су упутиле један трогателан апел, тако да речемо, министрима опозиционарима: то јест двојици самосталаца и једном напредњаку, апел у коме се тражи укидање цензуре. /.../ Све је то лепо и вешто. Ама зашто се `Новости` не сетише да протестују против цензуре и онда док њих она није била закачила? Кукамо ми на цензуру још од прошле године; кукамо и запомажемо до неба; али наша журналистика ни једном речи да помогне нашу оправдану борбу против те немани. /.../ Читавих осам месеци, док је давила социјалистичку штампу, цензура није била ни реакционарна ни антиуставна установа; тек данас када је зграбила за гушу и буржоаску штампу, она је и реакционарна и антиуставна.”⁴³ У *Балкану*, који је доступан само за 1914. годину,

⁴¹ „Патриотски рачуни”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 163, Ниш 17. јун 1915. /Број недостаје у НБС па текст наводимо према Д. Поповић, н.д., 3, 614./

⁴² „Ни пред куршумима нису једнаки!”, БУДУЋНОСТ, 20 (погрешно је одштампано 19), Ниш 22. август 1915. (Исто и у Д. Поповић, н.д., 3, 684-685)

⁴³ „Тракалица”, РАДНИЧКЕ НОВИНЕ, 155, Ниш 9. јун 1915. (Број недостаје у НБС, па се текст доноси према Д. Поповић, н.д., 3, 600-601) Овде имамо једну врло важну информацију: Поповић каже да су уназад осам месеци на мети цензора биле само *Радничке новине*, што се поклапа са почетком цензорских интервенција у септембру 1914. године. То значи да је тек у мају-јуну 1915. године цензура почела да интервенише у буржоаској штампи, што се поклапа са Лондонским уговором и уласком Италије у рат. То указује да је то био окидач за почетак негативног писања са десних позиција према Пашићевом коалиционом кабинету. Може се само претпостављати какви су били аргументи у тим чланцима. *Новости* су за 1914–1915. годину делимично сачуване у НБС, али много бројева недостаје, а у случају *Балкана* постоји непотпуно 1914. годиште, док је цело 1915. годиште недоступно због конзервације. Из онога што је доступно види се да у оба листа нема белина. Нисмо пронашли број о коме је реч у тексту уз ову напомену, али је у последњем сачуваном броју *Новости* 546, од 13. октобра 1915. године, приметна белина у само једном чланку.

нема белина, а његов главни текстописац био је бивши анархиста Крста Цицварић који је жестоко нападао социјалдемократске листове и Поповића као плаћенике и издајнике.

После октобра 1915. године, и повлачења на Крф и Солун, у егзилу нису обновљени листови ССДП-а. Тек почетком 1918. године једна група српских социјалдемократа у Паризу покренуће седмични лист *Будућност* који осим назива није имао ништа заједничко са *Радничким новинама* и *Будућношћу* из 1914. и 1915. године. *Радничке новине* биће обновљене у ослобођеном Београду децембра 1918. године, у време припрема за стварање нове уједињене социјалдемократске партије на подручју целе новостворене државе.

Закључак

Када је реч о времену од 1903. до 1914. године најпре се мора демистификовати раширена заблуда да је то доба потпуне слободе штампе и јавности. Као и под Обреновићима, наставило се са праксом заплена, углавном због увреде краља, ређе због увреда чланова његовог дома, најређе због увреда страних владара, а забележен је само један поступак због позивања народа на супротстављање властима (Крста Цицварић 1907. године). У Краљевини Србији штампа је, у начелу, била слободна и подлежала је само пост фестум надзору: ништа се није могло унапред забранити, дакле превентивна цензура није постојала. Штампар је био обавезан да примерак листа неодложно достави надлежној полицијској управи одмах по изласку, а она је имала право да донесе писано решење о привременој заплени, наводећи инкриминисане изразе. Затим би, у кратком законском року, Првостепени суд одлучивао да ли ће потврдити меру заплене или је одбацити. После пресуде није било места жалби и решење је постајало извршно. Овакав поступак задржан је и током балканских ратова, односно тада није уведена превентивна цензура.

На почетку Првог светског рата Влада је противуставном уредбом увела превентивну цензуру. Док о цензури над штампом у времену до почетка Првог светског рата податке црпимо из докумената полиције и судова, дотле о цензорским интервенцијама током ратног периода сазнајемо посредно према белинама у штампаном тексту. Цензор је у поднетом примерку обележавао неподобан текст, а словослагач би га из спремљеног слога морао избацити. За разлику од доратне праксе, у случају новоуведене цензуре цензор није био у обавези да писмено образлаже меру забране, те тако не располажемо документима из којих бисмо сазнали шта је писало у тексту који је избрисан. О томе се може само нагађати из контекста чланка.

Избијањем рата и пооштравањем режима према штампи логично би било очекивати да се она силом прилика морала умерити и дисциплиновати. Ако под тим подразумевамо обустављање критике према Влади и избегавање било каквог негативног коментарисања заузете стране у светском сукобу, може се рећи да је наступила унисоност. Додуше, већ до избијања рата претежни део гласила у Србији подржавао је политички курс који је наступио заокретом од Аустро-Угарске после раскида насталог у периоду од 1906. до 1911. године. Међутим, то није важило за листове Српске социјалдемократске партије. Због тога смо у деловима посвећеним ратним годинама обратили пажњу на *Радничке новине* и *Будућност*. Њихова доратна борбеност и доследност у зацртаним политичким и друштвеним циљевима није отупела, нису се дали завести паролама о потреби националне хомогености која би подразумевала слагање са сваким ма и најпогубнијим поступком власти. Због тога су трпели разне облике притисака и критике, како од владиних, тако и булеварских гласила. Српска социјалдемократска партија и њени листови непрестано су били на мети, оптужени за издају националних интереса, јер су од почетка рата заузели доследан антиратни став.

У њима су, готово из броја у број, објављивани уводници који су из извора са разних страна пратили развој ситуације на фронтovima. Местимично су цензурисани текстови који су се бавили описивањем тешког стања, корупције и злоупотребе рата за богаћење несавесних трговаца и лекара, а поједини сатирични прилози које је писао главни уредник Душан Поповић у целости су брисани. Са приближавањем и почетком нове непријатељске офанзиве, у лето и јесен 1915. године, белине у уводницима постају учесталије. Коначно, до друге половине октобра угасили су се сви листови, најпре они који су излазили у Београду, а затим и они у привременој престоници Нишу. Последњи број социјалдемократског дневног листа *Будућност* изашао је 8/21. октобра 1915. године. То је био један од најкритичнијих листова, међу последњима који су, услед ратних дејстава, морали прекинути излагање.

Коначно, да би се стекла слика о теми овог чланка, требало би упоредити начине и домете, оштрину или пак благост цензуре са праксом у другим зараћеним државама, како у суседству, тако и у другим државама.⁴⁴ Оно што се може закључити из увида у два социјалдемократска листа јесте да им је цензор пропуштао највећи

⁴⁴ Већ је речено да је бугарска влада, пред ступање у рат септембра 1915. године, противуставно увела превентивну војну цензуру. Почетком 1918. године Министарство војно је израдило нови Правилник о војној цензури, у којем је, поред ранијих бројних ставки, додато и да се неће допустити остављање белина у новинама како се не би видела делатност цензуре. (Николај Проданов, „Военната цензура”, 134)

број текстова, односно да није спречавано критичко писање о политици Владе, нити, веома оштро, према војсци. Иако је уредништво листа, које је спало на Душана Поповића и још неколицину људи, било изложено сталним прозивкама и сумњичењима за издају, па чак и за примање новца од непријатељских сила ипак није било у тако тешком положају да не би могло истрајати на свом уверењу. Чињеница је да је постојала штампарија која је штампала ове листове. Од лета 1915. године она је чак била у закупу Душана Поповића. У сваком броју излазили су комерцијални огласи трговаца и занатлија, што значи да се нису плашили да оглашавају у „издајничким“ листовима. Такође, објављивани су и подужи спискови приложника, са пуним подацима, који су помагали партију и лист. Тираж листа и читаност су расли упркос кампањи против њега, а нема ни података о физичким нападима на редакцију и штампарију. Из Поповићевих свакодневних чланака види се да је пратио и учествовао у друштвеном животу Ниша, одлазио у кафане, на концерте и политичке скупове, а, што је најважније, није био хапшен и осуђиван, што значи да му кретање и слобода нису били угрожени. Све то је показатељ политичке зрелости Србије онога доба.

На крају, треба рећи: ако би се тадашњи циљеви српске националне политике узели за светињу над светињом и исправну ствар, онда би заиста српски социјалдемократи својим дисонантним гласом, који квари општи патриотски тон, могли бити оквалификовани као „издајници свете националне идеје“. Век који је за нама дао је, по нашем мишљењу, за право Туцовићу, Лапчевићу, Кацлеровићу, Поповићу и другима који су прозрели сву утопичност и погубност одређених мегаломанских идеја.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

ДРЖАВНИ АРХИВ СРБИЈЕ (ДАС), фондови:
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ДЕЛА – ПОЛИЦИЈСКО ОДЕЉЕЊЕ (МУД-П)

Регистри и деловодници: 1903–1914.

Документа: 1903–1914.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ), фондови:

ПРВОСТЕПЕНИ СУД ЗА ГРАД БЕОГРАД (ПС)

Регистри и деловодници: 1903–1914.

Документа: 1903–1914.

Штампа

Радничке новине (1911–1912; 1914–1915)

Будућност (1915)

Српске новине (1914–1915)

Балкан (1914)

Новости (1914–1915)

Зборник закона и уредаба, 59, Београд: Државна штампарија, 1906.

Литература

Кацлеровић Триша, *Крагујевачки кравал. Језива погибија радника*, Београд: Народни универзитет, 1951.

Лапчевић Властимир, Миленковић Тома, *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*. Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979.

Лапчевић Драгиша, *Рат и српска социјална демократија*. (репринт издања из 1925. године), Београд: Слово љубве, 1979.

Мрђеновић Душан, *Устави и Владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд: Нова књига, 1988.

Петровић Ненад Ж., *Добра стара цензура. Слобода штампе у Србији 1870–1914. године*. Земун: МостАрт, 2016.

Петровић Ненад Ж., „Хришћанска заједница назарена у Србији до 1914. године и проблем цивилног служења војске”, *Религија и толеранција*, 30, (2018), 205–221.

Петровић Ненад Ж., „Полемике око међународног ратног права у часопису РАТНИК крајем XIX века”, *Војноисторијски гласник*, 1, (2013), 181–199.

Петровић Ненад Ж., „Политички сукоби војске и цивила у Краљевини Србији до 1912. године (примери за друштвену историју)”, *Политичка ревија*, 2, (2021), 327–347.

Поповић Душан, *За слободу штампе*, Београд 1911.

Поповић Душан, *Сабрана дела*, 3. Београд: Рад, 1985.

Проданов Николай, „Военната цензура и националната сигурност на Българија (1879–крај на 40-те години на XX в.). Основни аспекти”, *Сборник. Междунационална конференција 90 години Балканска војна, Кърджали 2002*, 122–140.

Протић Стојан М., („Један Новинар”), *Наше социјалисте и слободна штампа*, Београд 1911.

Раденић Андрија, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*. Београд: Историјски архив Београда, 1973.

Туцовић Димитрије, *Преписка*. Титово Ужице: Димитрије Туцовић, 1974.

Dr. Nenad Ž. Petrović, Research Fellow
Strategic Research Institute, University of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: npetrovic21@yahoo.com

„RADNIČKE NOVINE” AND „BUDUĆNOST” NEWSPAPERS 1912–1915 (A VIEW ON CENSORSHIP IN WAR)

(Summary)

The paper deals with the censorship of two opposition social-democratic newspapers during four years of the Balkan wars and the First World War. "Radničke Novine" moved its editorial office to Niš in the summer of 1914. The newspaper was the target of censorship. After its closure in the summer of 1915, "Budućnost" was launched as a nominally new newspaper, which continued the publication of "Radničke Novine". The paper deals with the examples of censorship by omitting parts or whole texts, leaving white parts as a trace of intervention. Also, the paper tries to explain motives for the implementation of censorship over these two newspapers and points to examples when censorship did not intervene. The paper presents an attempt to look at the problem of freedom of press in the conditions of war. At the beginning of the First World War, the Government introduced anti-constitutional preventive censorship. While data on the press censorship before the beginning of the First World War are obtained from the police and court documents, we learn about censorship intervention during the war period indirectly according to white parts of the printed text. The censor used to mark inappropriate parts in a submitted text, and then the typesetter had to delete the text from the prepared setting. In contrast to the pre-war practice, in case of the newly introduced censorship, the censor was not obliged to explain in writing the measure of prohibition, and therefore we do not have documents, from which we could find out what was written in those parts of the text that were deleted. One can only speculate about this from the context of the paper.

KEY WORDS: preventive censorship, freedom of press, army, war, social democracy